

AMAGAMENTS EN CAVITATS A LA GUERRA DE 1936/39 (2ª PART)

Josep Lluís Viciano Agramunt
Espeleo Club Castelló

Les notes que segueixen són una continuació a l'article publicat en BERIG, 8, maig 2007, pàgs. 61/80. Una segona part s'ha d'iniciar amb alguns afegits i correccions al dit allí, sempre hi ha alguna errada, però tant en aquests com a les dades noves es segueixen els mateixos apartats que a l'article esmentat.

Per això sobre tipus d'amagatalls i motius cal anar a la *Introducció* de l'article anterior. Com també es diu allí, la major part de les informacions les devem a persones anònimes i alguna vegada a l'informador que ix en la nota; ara, a més, hi ha la col·laboració dels companys de l'ECC, que també aconseguen dades sobre el tema, i alguna aportació bibliogràfica.

Amagatalls de mas

Els masos que tenien prop alguna cavitat apta per amagatall la condicionaven, encara que fora de forma mínima, i a ella acudien sempre que hi havia temps d'inseguretat.

De la cova dels Conills, a Ares, es va publicar en l'article anterior l'escrit que hi ha al sostre, del temps dels maquis. L'afegit posterior de la preposició i una lectura poc curosa va fer que aquesta s'errara, però realment posa: MURERA FRANCO. VIVA EL COMUNISMO.

La cavitat propera a l'amagador del mas de Paulo, a Culla, és la cova de la Mangranera.

També a l'article anterior, a *De tot*, es parlava d'una cavitat al mas d'en Llores, també a Culla, de la qual sols es tenia alguna dada proporcionada per un informador de 93 anys. Ara s'ha localitzat gràcies al Sr. J. Gil, ja que la boca menuda, entre l'arbreda, coberta de lloses, fullam i molsa, era impossible de trobar, i es veu clarament que era l'amagatall del mas, amb alguns treballs de condicionat, com uns graons de pedra en sec, una protecció lateral, etc. El topònim de la cavitat és avenc de la Roca de la Teuleria. En ella s'amagaren les gents del mas d'en Llores.

Sobre la cavitat de boca menuda i bon espai interior, un bon amagatall, situada per la part de Corbó, a la ratlla de Benassal i Vilafranca, ha mort qui coneixia la situació, sense voler aclarir-la.

En una visita al mas de Faio, a Vilafranca, els habitants del mas no confirmen les dades que fa anys, en 1974, va replegar un company sobre una bona cavitat amagatall. És possible que aquest errara de mas al passar-nos la nota o tingués altres informadors.

Cova del Mas de Llac. Boca inferior.

Per situació un bon amagatall és la cova propera al mas de Llac, a El Castillo de Villamalefa, amb dues boquetes d'accés i espai interior. És segur que haurà fet d'amagatall del mas, ara deshabitat, però els darrers habitants no ho van confirmar.

No massa lluny del mas del Tirijà, a les Coves de Vinromà, hi ha l'avenc de l'Aljub de Navarro, de boca reduïda i bon espai interior. El localitzem gràcies al Sr. Eulogio Esteve. Té bons treballs de condicionat, com parets de pedra seca que mantenen el sòl i fan més accessible la vertical d'entrada. Per la sala hi ha testos, restes d'amagaments, segurament de la guerra passada. Tot fa pensar que era l'amagatall de la masada, habitatge abans d'unes quantes famílies.

Un informador dóna alguna dada sobre l'amagador del mas del Catre, a Culla, amb boca d'accés molt menuda i espai interior. Sense localitzar encara.

No massa lluny del mas de la Solaneta, també a Culla, hi ha una cavitat que té prou característiques com per a considerar-la l'amagatall del mas, però no hem parlat amb algú que ens ho confirme. Per sobre ella passa el camí de ferradura que va a la cova de l'Ocre, antiga mina, i l'amaga la vegetació, té treballs de condicionat, com una paret de pedra en sec que tanca gran part de l'entrada, una mena de pedris al fons de la cavitat, etc.

D'unes dades velles de dos informadors diferents sobre la cavitat amagatall del mas de Puerto, a Lluçena, com sempre de boca menuda i bon espai intern. Ha fallat l'encreuament de dades, que casi sempre dóna bons resultats. També s'ha provat amb un pastor major, que coneix bé el territori, però diu que ignora que hi hagués cap cavitat.

La cova de l'Agüelo, a Vilafamés, prop del mas del mateix nom i per la bassa de les Oronetes, s'obre dins d'una caseta i té l'accés cobert per una llosa; per ell s'entra a una saleta, on hi ha seguida també coberta, on diuen que tenien les coses més segures.

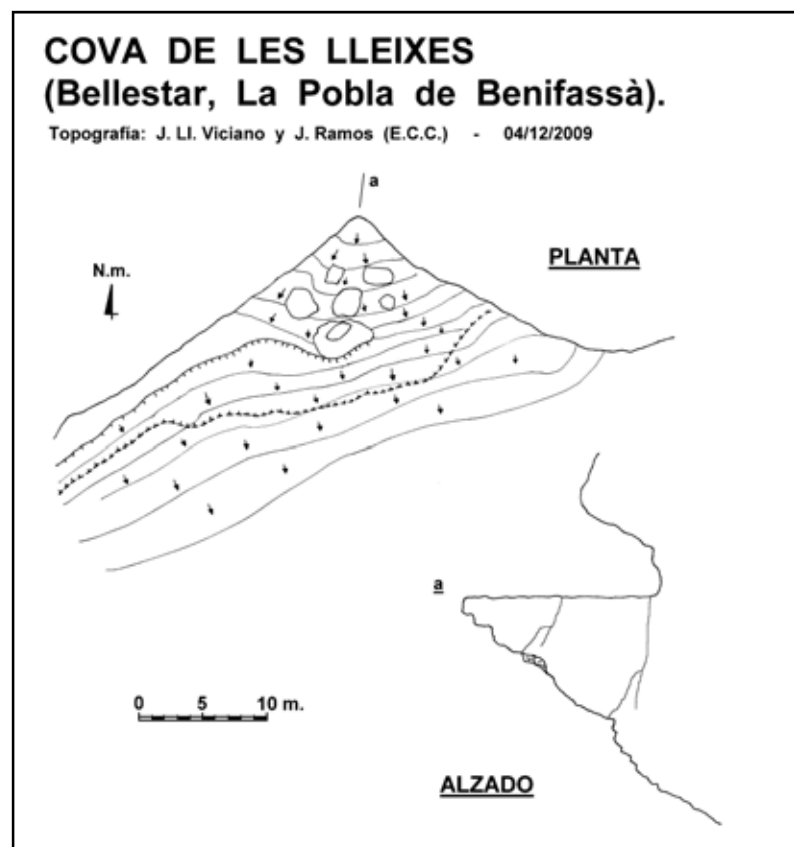
Masovers

Qui coneix bé el territori és qui viu sobre ell. Per això a l'hora de buscar un amagatall, una protecció en temps d'inseguretat, la trobava encara que estigués allunyada del seu habitatge. Quan això fallava se n'utilitzaven algunes que més que amagatalls eren paranyes.

A la roca de Marrandon, a Atzeneta, hi ha una cova on, a la darrera guerra, es va amagar gent. "Cabien mitja dotzena de persones sentades". (BERNAT, 2000).

També a terme d'Atzeneta hi ha la cova de Molí, on a la guerra es va amagar la gent del mas Blanc. Molí és el renom d'un propietari antic de la cova i del molí d'Arinesa. (BERNAT, 2000).

A terme d'El Bellestar tenim la cova de les Lleixes, que va servir de refugi a les gents del molí de l'Abat, poc de temps mentre es corria el front. La cavitat és molt visible de lluny, boca gran i sense profunditat. Això la fa poc apta com a amagatall, però és segur que la triarien per la seua situació, com col·loquialment es diu *en un racó de món*, fora de qualsevol lloc de pas i amb l'accés pel barranc ben dominat.

A la cova d'en Tabusco, a Benassal, hi havia amagada una família d'un mas proper, a l'espera que es correr el front. Passaven soldats no massa lluny de la boca i els amagats van sentir que un d'ells li deia a un altre que tirara una granada de mà a la cavitat, però per sort no ho va fer. Dades del Sr. Amadeo - El Rivet.

La cova del Frare, a les Coves de Vinromà, va fer de refugi o amagatall a les gents dels masos de la Coloma i del Coixo. És una cavitat ben habitable, amb entrada en pla, dues sales i un segon accés a mode de fúmeral.

També en el mateix terme tenim la cova de Senent o dels Senents, que de les dues formes ens van dir el topònim. La cavitat no és massa gran però s'obre en un lateral d'un esgall rocós, un poc en alt, i és prou bona per a fer d'amagatall o refugi. Que ha fet d'amagatall ho tenen clar els informadors, però algú afegeix el dubte de si seria a les guerres carlistes.

A Culla la cova Colom, contra el barranc, no massa lluny del mas de les Llastres, fou l'amagatall de les gents del mas. La cavitat és un abric gran, amb uns buits en angle que fa un bloc enorme esgallat de la cinglera. Del condicionat en la guerra hi ha una tanca de pedra seca a l'extrem de la fractura que dona al barranc. Dades del Sr. Hortelano.

A la cova del Pilar, també de Culla, que ja ixqué en l'article anterior per fer de refugi a la gent del mas proper quan venia l'aviació, també fou l'amagador de masovers dels voltants. L'informador diu que la seua família pujà des de la part del pou de la Pica; ell era un nadó de 4 mesos.

La gent del convent de Santa Maria de Benifassà, aleshores masada, a la Pobla, es va amagar a la cova del Tou, en la finca del convent. Eren dues famílies, amb els animals de la seua propietat.

La cova de la Sorra, a les Useres, té un racó més protegit on diuen que es refugiaren els del mas de Meca, de terme d'Atzeneta.

A terme de Vallibona tenim la cova del Mas de la Borja, on van passar desapercebuts els dels masos de Miquel i de la Borja. Diuen si durant l'amagament van naixer dos criets. La cavitat és un amagatall per quedar fora del pas de la gent i amagar-la un poc la vegetació. No molt allunyada hi ha una cavitat un poc alta en la paret rocosa, amb una tanca de pedra en sec

que protegeix i un repeu que manté el sòl. És el que en ramaderia es coneix per un fogueral.

Pel mas de la Cera, a Vilafermosa, hi ha una cova on es van amagar alguns veïns per a no evacuar en la retirada de l'exèrcit republicà. (MONFERRER CATALAN).

També a Vilafermosa les gents de la Torrica s'amagaven en unes mines de la rodalia.

A Vilafranca, a la coveta de la Vall, hi havia amagada la família de la Torre Nova. En ella sols van passar dues nits i un dia, mentre es va córrer el front. Diuen que també tenien animals, a més d'un desertor. La coveta té dues boques, menudes, la superior en avenc, ara cegada amb branques de carrasca, argelagues i pedres que ho xafen tot. Per l'altra fas un descens d'uns 3 metres a una saleta, on en un racó més protegit té restes d'un enllosat, i poc més es nota del temps de l'amagament.

També del mateix terme és la cova del Mas del Quixo. En ella van passar 8 dies la família del mas, 6 persones en total, mentre es va córrer el front. També tenien els animals del mas: matxos, ovelles i cabres. La cavitat té molts treballs de condicionament de pedra en sec, tots de cosa ramadera excepte el que resta d'un siti de basos.

La gent del mas de Clèrig, a Vistabella, s'amagà en unes mines d'algeps que hi ha properes, en els tres dies quan es va córrer el front. Com que tenien bacons a la soll, la masovera anava a donar-los de menjar, i quan passava per l'era i era un bon blanc, la vorejaven els trets però no li encertaven.

Fugits de les lleves

La crida de les lleves conegudes popularment com del "*biberó*" i del "*sac*" va provocar sovint que l'afectat que coneixia bé el territori no es presentara i busqués passar desapercebut en cavitats poc conegudes, en espera que el final que ja s'endevinava arribés prompte.

En els treballs de prospecció i catalogació fets pels companys a la Peña de la Mula, a la ratlla d'Aiòder i Espadilla, troben ben amagats en una cavitat una olla i un tupí, obra de la Vall, i un cul de cànter, testimoni de l'amagament dels joves no presentats a les "quintes", que ja es va dir en l'article anterior.

Peña de la Mula. Terrisses de la Vall.

A Suera, en una cova de la partida de Pedralba hi havia una família amagada, i entre ells alguns joves que podien ser cridats a files.

Per la Atalaya, a terme de Vilafermosa, hi ha una cova on algun veí es va amagar per a no incorporar-se a l'exèrcit. (MONFERRER CATALAN).

Pel mas de la Cera hi ha un forat que servia d'amagatall a un veí, no incorporat a files. El cobria amb una argelaga o tollaga verda, per a passar desapercebut. La muller li portava queviures per la nit i va aguantar així dos anys. (MONFERRER CATALAN).

També s'amagà gent no incorporada a l'exèrcit a la Covatilla, també del mateix terme. (MONFERRER CATALAN).

També a Vilafermosa, prop del mas de Luis, hi ha una fractura gran, plena de vegetació i amb lloc, on diuen que es van amagar joves dels voltants quan els van cridar a "quintes". Els informadors ignoren si té topònim.

Desertors

Massa temps de guerra, incomprensió i poca simpatia per la part on els havia tocat va provocar que alguns combatents desertaren i buscaren la protecció del seu territori i la seua gent, i s'amagaren en cavitats properes al seu poble o al seu mas.

A les Covetes, a Suera, a més de l'amo del terreny hi havia alguns fugits del front.

A la Covatilla, terme de Vilafermosa, entre no presentats i gent que esperava el pas del

front, hi havia un tinent desertor de l'exèrcit republicà, veí de Sucaina. (MONFERRER CATALAN).

A terme de Vilafranca, a la cova de la Foeta del Mas de Saura, que encara que el mas és terme de Mosquerola, una part de la finca, la Foeta, cau al de Vilafranca, hi havia amagats dos joves de la lleva del "biberó". Van arribar a anar a Castelló, però als sis dies van fugir i van fer cap al mas de la Torre Nova i d'ell a la cova, on van aguantar temps. Un detall de la cavitat que crida l'atenció és la trencadissa de formacions que hi ha, feta pels

amagats per a que no els donaren nosa.

També de Vilafranca és la coveta de la Vall, on hi havia amagada una família, com ja s'ha dit, i amb ells un soldat republicà que va demanar esperar amb ells el pas del front, per a presentar-se després als militars franquistes.

Religiosos

Poc de nou hem trobat sobre el tema.

En un article llegim el següent: "Maset de Marco, aquell on van amagar mossén Tomàs, rector de Rossell, durant la guerra". (PÉREZ I NAVARRO). No es diu res de la coveta i el capella que hi havia diuen si era mossén Pasqual, així que caldrà aclarir si n'eren dos diferents, els amagaments, l'un al maset i l'altre a la coveta.

Gent de Benafigos diu que en una cova dels Cingles Fondos, a Culla, segurament la Fosca o Fonda, hi havia amagat un capellà. La cavitat s'obre en molt mal terreny, amb l'aprovisionament de queviures des de dalt. Per això el lloc més que un amagatall és un parany. En totes les xarrades sobre les cavitats que s'obren en el pany enorme, sempre amb gent de Culla, mai ningú havia comentat res de l'amagament. Podria ser en alguna de les covetes del Cingle Verd, més accessibles?

A Vistabella diuen si a l'avenc que hi ha en la pujada des de l'ermitatge de Sant Joan de Penyagolosa a la Lloma Plana, van amagar la imatge del sant en els primers temps de la guerra, quan hi havia més perill de destrucció. Informació dels amics Sol i Antonio Giner.

Solitaris

En tota comunitat humana sempre hi ha qui fuig del gregarisme i busca protecció pel seu compte.

A Costur, en una coveta, havia passat dies de la guerra, sola, una dona, la tia Rosa "Jusepa", que no va voler anar al Covarxo, on hi havia molta gent. (GOZALBO, 2011).

De la Serratella, d'una cova propera a la ratlla de les Coves de Vinromà, pel Tossal Gros, hi ha dades sobre l'amagament d'una dona que fugia de les exigències econòmiques del comitè. Passava els dies en la cavitat i de nit es refugiava al mas proper. Dades de la Sra. A. Escóí.

Un forat proper al mas del Pron, a Sucaina, diuen que fou l'amagatall d'un home sol. Menjar i ajuda li venien del mas. Dades de l'amic Generoso López.

Poblacions

Poc de nou hem reunit sobre cavitats no massa allunyades de les poblacions que es van

utilitzar pels seus habitants per a buscar protecció, sobretot per a esperar que passara el front.

De la Cueva de las Mozas, a Lluident, diuen que l'amagament fou de joves de la població, per això el nom, i que va acabar malament per eixir abans d'hora.

A Aiòder molta gent del poble va buscar refugi a la Cueva del Negre. És la cavitat que a alguns treballs espeleològics anomenen "cueva de Ayódar".

A terme de l'Alcúdia de Veo, però pels voltants de Veo, la gent va buscar protecció per moltes cavitats: a la cova de Teresa, amb algun treball de condicionat; a la del Tio Pito, amb més treballs de condicionat; etc.

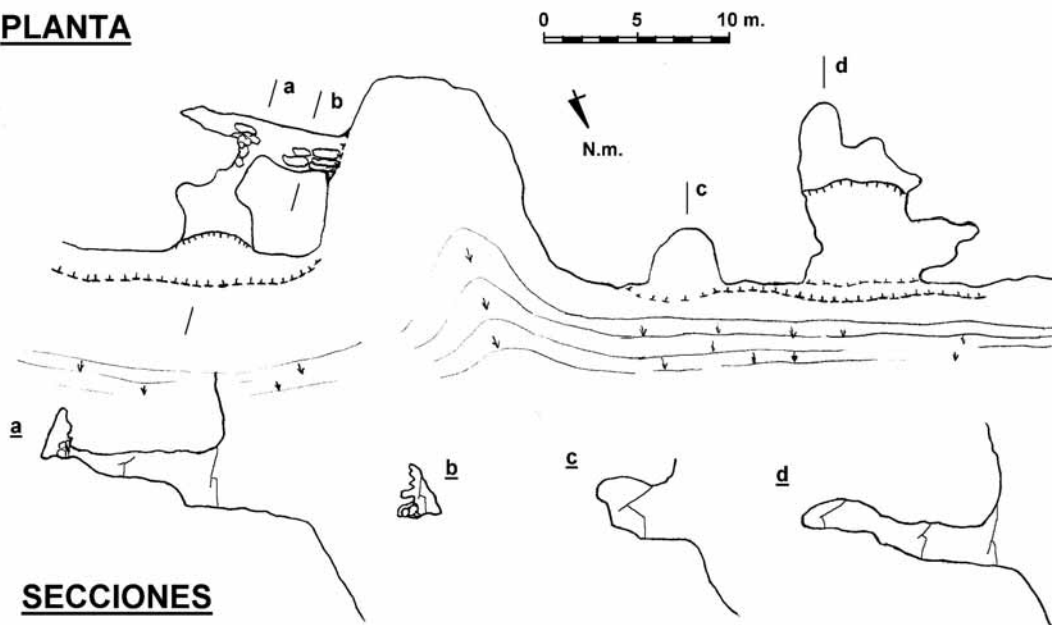
A Cervera la cova de l'Àguila va fer d'amagatall de gents de la població, amb ovelles i tot.

Les coves de la Rata, a Coratxà, foren l'amagatall de gent del poble, encara que es troben un poc apartades de la població.

COVES DE LA RATA (Coratxar, La Pobla de Benifassà).

Topografia: J. Ramos y J. Lluís Viciano (E.C.C.) - 18/08/2007

PLANTA

SECCIONES

A Fondegulla pareix que molta gent va buscar protecció en la Cova, cavitat espaiosa molt propera a la població.

La cova del Pelut, a Ribesalbes, molt propera a la població, fou refugi o lloc on passar desapercebut per alguns dels seus habitants. Desapareguda per haver-se solsit els seus terrenys inestables.

De tot

Tots els casos que no han entrat en els apartats anteriors.

L'any 1972 un pastor major de la Traquanta, Fidel de Nicolàs, ens mostra l'avenc, una fractura de boca molt estreta, on es van refugiar ell i dos userencs a esperar el pas del front; la cavitat es troba propera al més conegut avenc de la Pena-roja, de Figueroles, i ara la gent que s'interessa pel tema creu que l'amagament fou en aquesta cavitat, mentre el pastor ens va dir aleshores que a l'avenc gran no hi havia ningú.

A Fredes confirmen que a la cova dels Cullerers hi havia tres o quatre famílies en la guerra, mentre passava el front.

A Palanques, a la cova de Cosme, que ja ix a l'article anterior, hi havia tres famílies. En la cova va naixer un xiquet, en març de 1938, i el front va passar per la zona en abril.

En la visita a la Cueva del Corral de las Cuevas, a San Vicente de Piedrahita, veiem que arribar a la cavitat és factible, per un accés lateral però per terrenys exposats. Pels indicis vistos en la cova, com els cabirons posats en

la primera caiguda, repeu que manté el sòl de la sala i alguna resta, pareix que els amagats es posaven per la sala del peu del primer pou.

La cova del Mas de Posamunt, a Xert, té un accés menut, amagat per la figuera que ix d'ell, i una bona sala. Conten que durant l'amagament va naixer una xiqueta.

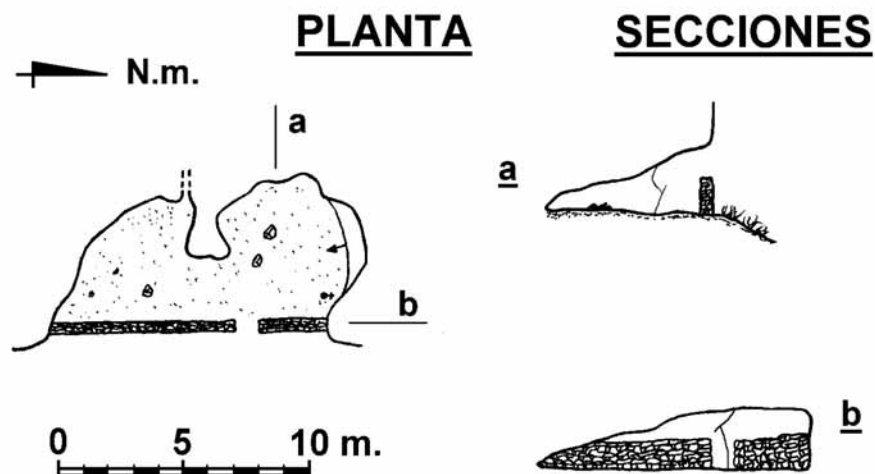
A Aiòder, amb els "nacionales" o "nacionalistas" ja arribats, una adolescent d'uns 15 anys guardava una cabra pel gran pany rocós que tanca la vall on es troba el poble, pel nord. De sobte va veure tres soldats, moros, que s'acostaven i sabedora de com actuaven aquells "cruzados", va fugir amb la cabra; ells la van seguir, però ella coneixia bé el terreny i va fer cap a la cavitat coneguda pel "El Refugio", d'accés ben amagat, on amb la boca de l'animalet ben apretada, per a que no belara, va esperar que els moros deixaren de buscar per a eixir i tornar a casa, sana, estàlvia i amb la cabreta.

A la Cueva de la Solana o Solanica, del mateix terme, hi havia dos homes amagats. La cavitat és menuda.

A la cova de Trabucos, per la ratlla de l'Alcora i Costur, diuen si hi havia 8 amagats. Creuen que el nom de la cavitat pot vindre del

COVA DE COSME (Palanques).

Topografia: Espeleo Club Castelló - 25/08/2012

sobrenom d'un roder, el tio Trabuc o Trabucos, molt anomenat en la rodalia, encara que creuen que li adjudicaven moltes malifetes que ell no havia fet.

Les Coves, a l'Alcúdia de Veo, unes 7 cavitats, feren d'amagatall de dues famílies de Veo i d'això hi ha restes de condicionament a la cavitat més important. Com a cosa curiosa en ella també hi ha indicis d'amagament medieval islàmic.

A la Foradà, també de l'Alcúdia de Veo, es refugià gent en la guerra. Sense més informació.

Del mateix terme és la cova del Mosquito, on diuen que hi havia dues famílies, però no s'ha localitzat.

A Benassal, propera a la cova del Comuret, n'hi ha una altra menys important on també hi ha indicis d'amagament. La primera ja ix a l'article anterior.

En una cavitat de la Masmudella, a Cabanes, s'amagaven les gents d'un mas proper. Mort l'informador, s'ignora la situació de la cova o quina és.

A Fredes, a la cova dels Horts del Salt es va amagar el mestre D. Jesús. (TINENÇA, 2008).

A Palanques, a la cova de la Vila, es va amagar gent. Prop del mas de Teclín.

A Suera, a les Covetes, s'amagà el propietari dels terrenys on s'obren. També hi havia alguns fugits del front, com ja s'ha dit.

També del mateix terme, en una cova de la partida Pedralba, hi havia amagada una família del poble; també joves que podien ser cridats a files, com ja s'ha dit.

La Cueva de los Morrones, a Toga, fou l'amagatall d'una família. Diuen que és de localització molt difícil.

A Vallibona la cova del Tender, molt propera a la població, diuen que la utilitzaven com a refugi gent del poble; gent conflictiva, diu l'informador. Per situació i ser molt coneguda no pareix un bon amagatall.

A la Covatilla, a Vilafermosa, s'amagaren veïns que esperaven el pas del front en l'estiu de 1938. Un engany per part d'un tinent republi-

cà va fer que els aixamparen. (MONFERRER CATALAN).

També a Vilafermosa, per la part del Carbo, es parla d'un forat on inicialment s'amagà un home sol, per a que passés el front; després m'acudí un altre i més gent després i al final n'eren uns quants. Ignorem situació.

A Vilafranca, en la coveta del Mas dels Cingles, oberta a uns 5 metres del sòl en la paret del barranc, es va amagar gent. Sense més dades.

A Vistabella, quan es va córrer el front, un parell de famílies passaven el dia a la cova Negra o dels Gitanos, contra la població, potser per no fiar-se massa dels que havien ocupat el poble.

També del mateix terme és la cova Tena, on diuen que en la guerra es va amagar gent. Té un racó condicionat amb pedra seca. Sense més dades.

Aviació

Moltes cavitats són un refugi natural que lleva de la vista, i del perill, els habitants del mas quan ve l'aviació.

A Castelló, per la part del tossal de la Galera, es diu que hi ha una coveta, en part artificial, que feia de refugi del mas proper quan venia l'aviació. Sense més dades.

La cova de l'Agüelo Huerto, no massa lluny de Coratxà, era el refugi del poble quan venia l'aviació.

A les Coves de Vinromà la coveta del Mas del Pare Sant era el refugi d'aviació dels habitants del mas. La cavitat és una fractura condicionada artificialment com a cavitat per sota un bancal. En el mas hi hagué un hospital de sang i per això encara hi ha restes humanes pels bancals.

La gent de Vilella, a Culla, quan venien els avions buscava protecció en la coveta d'en Rapau. La tanca de pedra en sec que la resguarda pareix que és cosa ramadera. El topònim de la coveta ja ix en el Capatró de 1580.

A la Vall d'Almonessir diuen que la gent buscava refugi a la Cueva de Matuta, però el catàleg espeleològic de la Federació situa la cavitat a uns 2 km de la població. Caldria acla-

rir quines gents eren.

Les gents del mas de Clèrig, a Vistabella, buscava refugi en unes mines d'algeps quan venia l'aviació. Com ja s'ha dit abans, també es van amagar-hi quan es va córrer el front.

Per Salvany, a Xodos, hi ha unes coves on es refugiaven els masovers quan venia l'aviació. Pareix que també cobrien les boques amb vegetació, com es feia amb molts amagatalls.

Animals i coses

Com es diu, la millor protecció és que s'ignoren les coses o no fer-les massa visibles. Així, posar-les sota terra, alguna vegada en cavitats molt menudes, era prou per a escamotejar-les a la soldadesca, ja que per testimonis de gent major els amagaments eren per no fiar-se de la tropa republicana en retirada, però tampoc dels que venien, que tots buscaven el mateix: queviures, roba, coses de valor, etc. Al fi i al cap els que venien deien que allò era una "cruzada", amb totes les males connotacions que té la paraula.

A la cova del Teix, El Bellestar, es van amagar les raberes de la rodalia. L'informador fa l'aclariment innecessari de la llevada de les esquelles abans d'amagar els animals.

Gents de la part del Carbo, a Vilafermosa, van amagar coses de valor i un parell d'ovelles en una cova per la part de la Atalaya, més avall de la Cepera, quan avançava el front però les ovelles van belar i els soldats van localitzar l'amagatall.

A la cova dels Bacons, pel mas de Faio, a Vilafranca, es van amagar els animals del mas, com bacons, gallines, ovelles, etc., mentre es corria el front.

Coveta d'en Rapau.

També a Vilafranca, a la cova de la Fleta del Mas de Saura, ja esmentada abans com a refugi d'un parell de desertors, un veí del mas de Baix va amagar queviures i coses de valor per si calia fugir del mas, però quan es va córrer el front va aguantar en ell i no va acudir a la cova.

Nota final

Com en l'article anterior, cal demanar col·laboració per a reunir més dades sobre els amagaments en cavitats a la guerra civil, cada vegada més difícils d'aconseguir per raons obvies.

Bibliografia

BERNAT, J., (2000), *Toponímia rural d'Atzeneta del Maestrat*.

GOZALBO BELLÉS, D., (2011), "Botànica sentimental", *La Fontanella*, 28.

MONFERRER CATALAN, L., *Villahermosa. Historia de un pueblo de frontera entre Valencia y Aragón*.

PÉREZ I NAVARRO, V.J., "A Bel en lo dit toquen el cel". *Revista Valenciana de Folclore*, 4/5.

TINENÇA, núm. 4, febrer de 2008.